

ב־12 ביולי הציג הציר גואריליה בפני אותו המשרד את התכנית 'שיעדיה הברורים הם לספק רבנים בעלי הכשרה וחינוך איטלקיים לקהילות היהודיות הרבות במזרח ולפתח ברודוס את המרכז להפצת התרבות האיטלקית בכל האגן המזרחי של הים התיכון'. לזאת צורפה הבקשה להקצות כמוסכם לבית־המדרש לרבנים ברודוס, החל מ־18 באוגוסט, תקציב ממשלתי שנתי בשיעור 30,000 לירות איטלקיות.³⁹

הכל אפוא הוכשר במהרה, לבסוף גם נוצר הקשר עם הרב דוד פראטו, שלא השיב לפניות הרבות ששוגרו אליו לאלכסנדריה. לאטס, שאיתר אותו באיטליה, מיהר להרגיע את לאגו: 'פראטו תומך בכל המהלך. היוזמה נתקבלה בהתלהבות בקהילות טורינו, מילאנו, ונציה, טריאסטה'. אלדו לאטס הוא שבישר לאיגוד הקהילות היהודיות באיטליה על הקמת בית־המדרש לרבנים ברודוס, בהגיעו את המעדיפים לממש תכנית זו באיטליה גופא, כי 'בית־המדרש לרבנים ברודוס אינו בא למלא חסר כלשהו ביהדות איטליה, אלא בקרב יהדות אזור אגן הים התיכון'.⁴⁰

הידיעה על הקמת בית־המדרש לרבנים ברודוס עשתה לה עד מהרה כנפיים בקרב קהילות יהודי־המזרח, שכן ידיעה מיידית ומפורטת על כך פורסמה בביטאון 'המנורה' (בצרפתית), והומלץ בה 'לשלוח תלמידים למוסד, ולעודד מפעל זה, אשר תועלתו לעיצוב דמותם של רבנים מוכשרים כה גדולה והוא כה נחוץ לקהילות היהודיות'. בידיעה לא נאמר דבר על אודות הסיוע האיטלקי להקמת בית־המדרש ורק נקשרו כתרי הלל 'למאמציה ולהקרבתה של קהילת רודוס'.⁴¹

יהודי רודוס אכן היו מעורבים בתוכנית הקמוזו של בית־המדרש כבר מתחילת דרכה. הממשל האיטלקי בחר בוועד מייסד בעל צביון יהודי ומקומי מאוד, שכלל את: אלדו לאטס — מנהל בתי־הספר היהודיים האיטלקיים ברודוס, ששימש

מוסוליני קיבל כבר את המכתב של א' סאצ'רדוטי מ־3.7.1927, שבו הרב של רומא מסתייג מן התוכנית להקמת הסמינר, שעליה נודע לו מלאטס. הוא מציע לקיים רק לימודים יסודיים ותיכונים, שבסיומם יישלחו אותם צעירים לסיום לימודיהם הגבוהים לאחד המוסדות היהודיים באיטליה. (המכתב נמצא באותו קובץ). לעומת זאת, לא צריך להוציא מכלל אפשרות כי היו אלה התוגים היהודיים של חברות הספנות בטריאסטה — המקורבים לראש־הממשלה באמצעות הסלון החברתי של מאַרְגְרִיטָה צַרְפְתִי — אשר לחצו 'קלות' על מוסוליני לטובת תוכנית יהודים ים תיכונית לא־ציונית. מתוך התכתבות בין ההסתדרות הציונית לחברת לוי־טריאסטינו אכן עולה כי חברה זו, שהיה לה מונופול בהעברת מהגרים יהודים מאירופה לארץ־ישראל, נקלעה לאחורנה מבחינת סתום. בגלל היחסים המדורדרים עם ההסתדרות הציונית, אשר לא קיבלה את חלוקת נוסעיה למחלקות שונות ואת פער המחירים ביניהן, ובגלל המשבר הכלכלי שפקד את הארץ, שבגינה הגיעו פחות ופחות מתיישבים ותיירים. נראה כי חברת לוי־טריאסטינו חיפשה תוספת נוסעים בקווים חליפיים, כגון לאלכסנדריה שבמצרים (המונופול על קו זה נתקבל ב־1927) או קו שהיה עשוי להיפתח לרודוס — ראה: אהמ"ה, ס"פ, פלשתינה, b. 1462, 'ציונות' f, זכרון דברים מ־21.5.1928, 'קו ישיר טריאסטה־פלשתינה'.

39 ראה: אהמ"ה, ס"פ, רודקאנו, b. 990, f. 2534, הודעה מגואריליה למינהל הכללי של בתי־הספר בחו"ל, מ־12.7.1927.

40 ראה: אהמ"ה, שם, מברק מס' 6115 מאת לאגו למשרד החוץ, רודוס, 1.8.1927. באותו קובץ תועד החיפוש המדוקדק אחרי פראטו; אאק"א, c. 18, 'בית־המדרש לרבנים ברודוס' f, מכתב מאת א' לאטס לפ' ריינה, 21.12.1927.

41 ראה: 'ייסוד, עמ' 448-450.

כמזכיר; ג'ון מנשה — חבר בחברת גמילות חסדים החשובה ועתירת הנכסים, ששימש כגזבר; חזקיה פראנקו — נשיא הקהילה היהודית ברודוס; הרופא ד"ר דוד גאון; ויטוריו אלחדף, בן למשפחת הסוחרים העשירה ביותר ברודוס. ואילו לנשיא הוועד המייסד נתמנה ויטאליס סטרומזה, יהודי מקושטא ששימש מזה שנים רבות פקיד נאמן של הממשל האיטלקי, תחילה בעיר הולדתו ואחר כך במקום מגוריו ברודוס.⁴²

על ייסודו של בית-המדרש לרבנים הודיע המושל לאגו לממשלה ב-21 ביאנואר 1928, ומיד הופצה תוכנית הלימודים, שכללה 'קבלת תלמידים מכל ארצות המזרח, גילאי 13-17, ללימודי-קודש ולימודי-חול מקיפים הנמשכים 12 שנים והנחלקים לשלושה שלבים: מכינה, לימודים תיכוניים ולימודים גבוהים, שבסיומם יזכו התלמידים בסמיכה לרבנות ובתואר אקדמי כאחד'.⁴³ עם הנרשמים הראשונים לבית-המדרש, החל המוסד את דרכו באופן משיביע רצון, ומאזן השנה הראשונה נחשב על-ידי הכל לחיובי:

יסודו של בית-המדרש לרבנים התקבל בהתלהבותן ובתמיכתן של כל קהילות ישראל במזרח הים-התיכון, והופנו אליו מילגות לימודים רבות בצד בקשות הרשמה של המתעתדים ללמוד בו. מספר התלמידים עתה הוא 12, פרט לשלושה המצויים בשלבי הצטרפות.

משנתייצבה הצלחת ההקמה של המוסד החליט הוועד המייסד שהגיעה השעה לספק לבית-המדרש 'מעמד משפטי הולם ומוגמר, שיערוב ליציבותו ולהמשכיותו ויחד עם זאת יעניק לו יתר הוקרה, למען המוניטין שיצאו לו בחו"ל'.⁴⁴ אלא שחרף מאמצים רבים אלו, שאכן הביאו לגיבוש התקנון המשפטי של בית-המדרש, שהוכר רשמית על-ידי הממשלה האיטלקית,⁴⁵ לא מיד נתקבלו התוצאות המבוקשות, המבטיחות

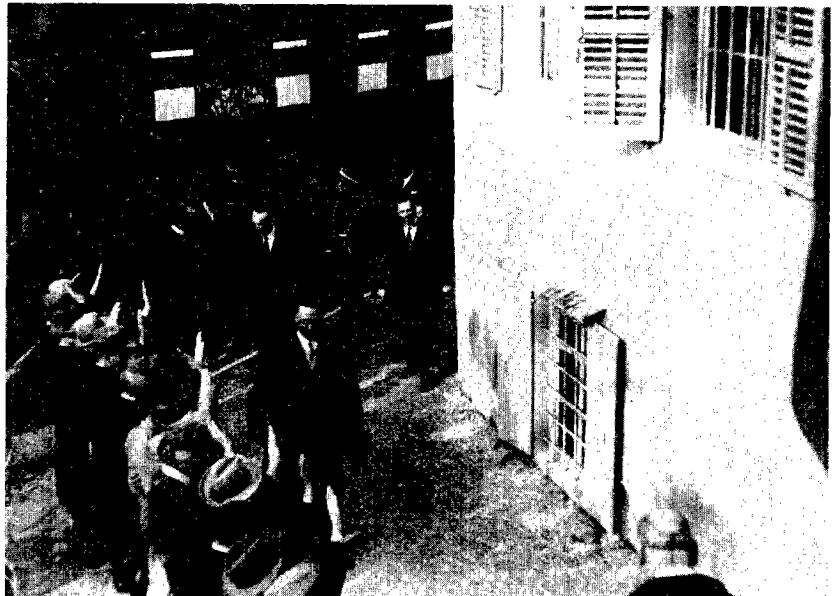
42 על ויטאליס סטרומזה — ראה: אמתעי, P/177-7b, רודוס 2.9.1938, וזרון דברים מאת סטרומזה לדה נקי על פעילותו כפקיד איטלקי; על הוועד המייסד של ביהמ"ד לרבנים ברודוס — ראה: ביהמ"ד, עמ' 7; אאק"א, c. 18, 'ביהמ"ד לרבנים ברודוס', f, אסיפה של הוועד הכללי, 12.10.1930.

43 על הודעה — ראה: אהמ"ה, ס"פ, דודקאנו, שדר מס' 2076; ועל התוכנית — ראה: אאק"א, 18 c, 'ביהמ"ד ברודוס', f, תוכניות לימודים 1928; ביהמ"ד, עמ' 51-59. רשימת המקצועות בתוכנית הלימודים היתה שאפתנית למדי: בלימודי היהדות — לימוד הורגתי של כל המקרא (טקסט ומפרשים), לשון וספרות עברית, תולדות עם ישראל; בלימודי חול — לשון איטלקית, צרפתית ולפי בחירת התלמיד, תורכית או יונית או ערבית; מאתמאטיקה, היסטוריה כללית, גיאוגרפיה, טבע וחשבונאות. במחזור היסודי ובמחזור התיכון בחירת המקצועות היתה אמורה להיות בהתאם לתוכניות הלימודים של משרד החינוך האיטלקי ובמחזור הגבוה בהתאם למסלול הלימודים האוניברסיטאי של המקצוע, בו גילה התלמיד עניין ונטייה — ראה אאק"א, שם, 'תוכניות הוראה למקצועות קודש וחול של בית-המדרש לרבנים — פנימייה ברודוס'.

44 ראה: אאק"א, c. 18, 'בית-המדרש לרבנים ברודוס', 19.10.1928, 'דו"ח מוגש להוד מעלתו המושל בסיום שנת הלימודים הראשונה'.

45 ראה: ביהמ"ד, 'תקנון של בית-המדרש לרבנים ברודוס' ו'צו מיום 11.12.1928, עמ' 45-49.

למעלה: חצר בית-המדרש.
באמצע: סגל המורים של בית-
המדרש. למטה: המושל לאגו
(שני במרכז) מבקר בבית-המדרש,
כנראה בשנת 1928, ונכבדים
יהודים מקבלים את פניו במועל-
יד, כמנהג הפאשיסטים

יציבות ואהדה. למעשה, היה בית-המדרש מוסד 'דל' וקרטני, אפילו במבנהו הבלתי מתאים ליעודו (מתנת האחים אלחדף), שכלב הרובע היהודי הצפוף.⁴⁶ מיקומו של בית-המדרש לא סייע לקירובו ליהודים בעיר. נהפוך הוא: חרף מעורבותם של אחדים מן האישים היהודים ברודוס בהקמת בית-המדרש, היו רוב היהודים מסויגים כלפי קיומו ומטרדים בשל אופיו העליתי, ו'התרומה המיותרת שיש להשליש בגינו' ובשל נוכחותם המוגזמת והמכרעת של המורים האיטלקים.⁴⁷ אולם עיקר אי-הנחת של יהודי רודוס נבע מגורם נוסף: ככל שהם קיימו מגעים מעולים עם המושל האיטלקי מאריו לאגו ורחשו לו אהדה והערכה רבה, מעולם לא יכלו לחוות במלואה את האפשרות לחוש עצמם איטלקים גם מבחינה יהודית. מבחינה זו, לא השכילה יהדות איטליה, שהיתה שקועה בבעייתיה הארגוניות, למלא את יעודה העדין וחסר-התחליף ולשמש כמתוכתת וכמאגדת בין יהדות רודוס לאיטליה, כמיוחל על-ידי קהילת רודוס.

המושל לאגו לעומת זאת היה סבור, שהעיוד היהודי לקהילת רודוס יכול להינתן אך ורק על-ידי קהילת-אחות ים תיכונית, ליתר דיוק על-ידי קהילת אלכסנדריה שבמצרים בהנהגת הרב דוד פראטו, 'המעוניין כבר מאוד בין השאר גם בבעיות אלו'. מכל מקום, כמענה לפניות החוזרות ונשנות אל הפקידים האיטלקיים בקאהיר, שיפעילו את השפעתם בעניין זה על רבה הראשי של אלכסנדריה הרב פראטו, נתקבלה חוות-דעתו השלילית של הציר האיטלקי במצרים, פאטרנו. הציר הזהיר את המושל לאגו, כי

הפרופ' פראטו אינו מעוניין לעודד את הצעירים היהודים במצרים ללמוד בבית-המדרש לרבנים ברודוס ותחת זאת הוא מתכוון לפתוח באלכסנדריה בית-מדרש לרבנים, הדומה במתכונתו למוסד ברודוס. בינתיים מעדיף פראטו לשלוח תלמידים לאיטליה, שבה יוכלו לעשות חיל רב יותר בלימודיהם לקראת קבלת הסמיכה לרבנות. [ובהמשך ...] פראטו הצדיק נטייתו זו בחשש שמא יתקנאו הציונים בהעדפת רודוס על פני מצרים עצמה, ולפיכך יפתחו התנגדות לעצם אישיותו ופעלו של הרב הראשי, 'האיטלקי'. [אי לזאת ...] לא ניתן לצפות מצד הרב פראטו לפעילות חיובית ובונה מבחינת האיטלקיות, כרצוי וכמיוחל.⁴⁸

46 בנוסף לבית המשפחה הישן, תרמו האחים אלחדף לבית-המדרש מלגה נדיבה על-שם אם המשפחה, שנועדה, לאחר מותה, לתוכנית חינוכית עתידית לטובת הקהילה — ראה: אאקיי"א, c, סקירה מ'1924.6.7.

47 'הקהילה אינה רואה כביהמ"ד [כחלק ממנה] ונראה כאילו היא מקבלת אותו כתכתיב של המושל, שרצה בו, ובצדק, הם חוששים כי כל זה יסיט את העניין ואת הכספים של הקהילה, שסובלת מגרעון בית-הספר' — מתוך העמודים הראשונים ביומנו של פראטו, על ביקורו ברודוס במארס 1929 — ראה: אמתעי", P/177-19, פנקס 1929, 15 במארס.

48 ראה: אהמ"ה, ס"פ, דודקאנו, b, 992, f. 2551, 18.7.1928, פאטרנו למוסוליני; שם 2.2.1928 גואריליה לפאטרנו. לאמיתו של דבר, משקפים יומני הרב פראטו מאותם חודשים את עיסוקו

ה. ביקור הרב פראטו ברודוס

חוות דעת זו לא הויזה את לאגו מהשקפותיו. במהלך ערמומי ומתוחכם הוא הזמין את הרב פראטו לבוא לרודוס ולבקר באורח רשמי בבית־המדרש שבמקום. הרב פראטו נענה להזמנה והגיע ב־13 במאָרס 1929 לחופי רודוס לביקור, שנמשך עשרה ימים־ותועד בהרחבה במקורות רבים, לרבות ביומניו המפורסם. הביקור עלה יפה והפך להצלחה רבתי, בהתאם לתקוות ולתחזיות של המושל לאגו.

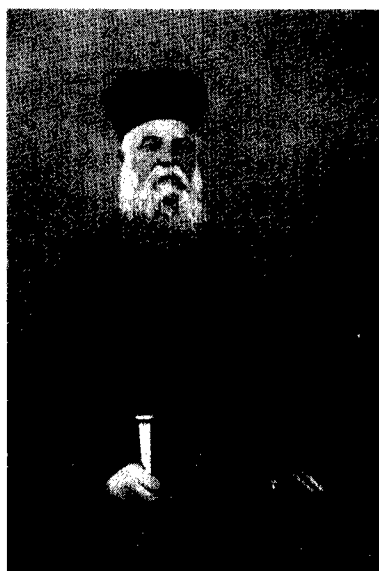
בואו של הרב פראטו לרודוס כאישיות יהודית בכירה, דאגתו לבעיות הקהילה, רצונו הבלתי נלאה להכיר את בניה, התעניינותו הגוברת והולכת בחיי המקום ובמוסדותיו — כל אלו תרמו לתחושת החג בקרב יהודי רודוס במהלך הביקור, שבו כל הזדמנות וכל מפגש הפכו לאירוע רב משמעות. האורח ביקר בבתי יהודים, בכתב־כנסת ובכתב־ספר, שוחח ארוכות עם המושל ונענה ברצון לכל התכנסות מזדמנת ולכל אפשרות לפגישות ולקבלות־פנים. כל העת עודד הרב והלהיב את בני הקהילה, לשביעות רצונו המירבית של המושל לאגו, ותרם בזאת רבות להגברת עוצמתם וגאוותם המתחדשות. האווירה התוססת הגיעה לשיאה בביקורו של הרב פראטו בבית־המדרש לרבנים ברודוס, כעדותו של האורח עצמו:

בשל נוכחותי הפך בית־המדרש לרבנים בימים אלו למרכזה של קהילת רודוס [...] החלו להתרקם ולהתייצב יחסים אמיצים יותר בין הקהילה ובין המנהלים, המורים והתלמידים בבית־המדרש לרבנים. אימצתי את בית־המדרש לרבנים אל הקהילה, ומאושר הייתי להיווכח בשעת פרידתי [לקראת צאתי את האין], כי כל המצב נשתנה מיסודו [לטובה...] הוכחה חשיבותו הרבה של בית־המדרש לרבנים, המעניק כבוד ויקר לכל אלו המסורים לו.⁴⁹

בנסיבות אלו, שהותירו חותם רוחני ניכר, נשא הרב פראטו בפני בני הקהילה ומושל האי את אחד מנאומיו המרשימים בביקור זה ואמר בו, בין השאר:

כאשר הועלה בפניי הרעיון לייסד בית־מדרש לרבנים ברודוס קיבלתיו במידה מסוימת של ספקנות [...] היה צורך שאבוא לכאן כדי שאשתכנע בטעותי, כדי להיווכח כי הדבר אפשרי [...] ומה שלא נעשה בעבר צריך להעשות בעתיד.

המתמיד בארגון מחדש של קהילת אלכסנדריה, אשר אחת מבעיותיה הכאובות היתה בעיית בתי־הספר, בגלל הדו־קיום הקשה של מוסדות חינוך שהיו שייכים לקבוצות תרבותיות שונות. 'פרשת רודוס' הצטמצמה למספר הערות שוליות (יותר מכורח הנסיבות מאשר מחוסר עניין) אשר, למרות הכל, מגלות דאגה אמיתית לבעיה. ואף זו, לא ידוע לנו על תוכניות כלשהן להקמת בית־מדרש לרבנים באלכסנדריה או לשיגור התלמידים לסיים לימודיהם באחד המוסדות היהודיים באיטליה, 'אותם לא העריך פראטו במיוחד — ראה: 'אמתע', P/177-18, פנקס 1928; 'אאיקי', c. 30, 'פעילות יהודית בחו"ל', f, מכתב מאת פראטו לסיירני מנובמבר 1928. ראה: שם, פנקס 1928, 16 במאָרס. גורל ביהמ"ד לרבנים היה קרוב במיוחד לליבו של פראטו, שהיה רגיש לבעיית בתי־הספר וחיוק החינוך היהודי; עקב המאבק שניהל באלכסנדריה על נושא זה — ראה: 'אמתע', P/177, יומני הרב פראטו.

הרב ראובן אליהו ישראל – הרב הראשי של רודוס

הרב פרופסור דוד פראטו כאשר שימש כרב הראשי של אלכסנדריה

[...] כאן מתחוללת היסטוריה [...] לא קיים בכל רחבי אגן הים התיכון, פרט לארץ-ישראל ולאיטליה, מוסד מסוגו של בית-המדרש לרבנים ברודוס. די בכך כדי שאתם, אחים, תשתכנעו בחשיבות היוזמה, כפרט עתה, כאשר משבר הרבנות ניכר בכל קהילות ישראל במזרח. אוכל להבטיחכם כי מפעל זה עונה על כל הצרכים המודרניים, ועבודתם ללא לאות של חבר המורים יצרה את האווירה הנאותה ביותר לעיצובם של הרבנים לעתיד. אם אתם רוצים שרודוס היהודית תהיה מפורסמת בהיסטוריה, ראו אפוא כחובתכם לשלב את בית-המדרש לרבנים במוסדות קהילתכם. זכותכם שלא להתייצב בוודים למילוי משימתכם זו, אלא להיפך, זכאים אתם לעזרה ולתמיכה. אני מבטיחכם כי עזרה זו לא תחסר.⁵⁰

דבריו אלו של הרב פראטו עוררו רושם עז של שומעיו. המושל לאגו הטעים פעמים אחדות בדין-וחשבון נלהב ששיגר לקונסול האיטלקי בקאהיר, כי 'הרב הראשי פראטו השכיל לרכוש בביקורו את אהדתם והערצתם של כל אלו שעשו במחיצתו'.⁵¹ העניין המחודש והאהדה שהתעוררו עקב ביקור הרב פראטו ברודוס אכן העניקו לקהילה ולבית-המדרש לרבנים את העידוד והזירוז המיוחלים מזה זמן רב על-ידי המושל לאגו. ההקצבות הכספיות לבית-המדרש הוכפלו, בערבות ועדי התמיכה או 'חסות' הרבים שהוקמו ברחבי איטליה ובארצות הים התיכון. הדו"ח לשנת 1930 הודיע על ייסודם של 13 'ועדי חסות למען בית-המדרש לרבנים ברודוס', במקומות

50 ראה: ביהמ"ד, עמ' 20-21.

51 ראה: אהמ"ה, ס"פ, דודקאנו, 993, b. 2572, f. שדר מס' 5440, מ'29.5.1929.

הבאים: אלכסנדרריה במצרים (7 חברים בוועד), קאהיר (9), פורט סעיד (5), חלב (7), ירושלים (5), תל-אביב (3), חיפה (3), ביירות (7), סופיה (8), רוסצ'וק (7), רומאניה (14), בלגראד (7), מילאנו (9)⁵². כך, באמצעות רודוס, החל להתמשש שיתוף-פעולה, שהיה שנים בשלבי התהוות, בין איטליה הפאשיסטית ליהדות-המזרח.

הרב פראטו, שהרגיש עצמו (והוחזק בידי זולתו) כאחראי להצלחת שיתוף זה, שאף להרחיבו עוד יותר ולמלאו תוכן. לדעתו, צלחה היתה העת לשוב ולדון עם הממשל בשאלת 'הספרדיות'; והפעם, בניגוד ליוזמתו הקודמת של הרב סאצ'רדוטי שפנה אל עבר הארגונים היהודיים האיטלקיים, התרכזו הרב פראטו בשאיפה אחת ויחידה, 'ליבורנאית' אמיתית, לאחד ולחזק את כוחה של היהדות הספרדית באגן הים התיכון ולקרבה אל איטליה, בסיועה ובהדרכתה של האומה האיטלקית הפאשיסטית החדשה. בתזכיר ארוך ששלח הרב פראטו אל מוסוליני ב-18 בספטמבר 1929 נסקרים פרטי התוכנית לייסוד 'פדראציית הקהילות היהודיות בארצות הים התיכון', שהוצגה כבר לפני ראש-ממשלת איטליה, יחד עם הדו"ח מן הביקור ברודוס, בפגישה שנתקיימה ביניהם ב-16 באוגוסט 1929.⁵³ לדעת הרב פראטו, ייסודה של הפדראציה המוצעת על-ידו הינו צעד הכרחי בעיתוי נכון, שבו האהדה המסורתית ההדדית הקיימת בין כל קהילות ישראל באגן הים התיכון ובין איטליה היא בשיאה. יש אפוא לארגנה באמצעות 'משרד לעניינים יהודיים', שהיא כפוף למשרד לענייני המזרח ומימונו יבוא ממקורותיהם של יהודי איטליה עצמם. 'המשרד לענייני יהודים' אמור לחזק את האבן הראשה של הפדראציה שהיא בתי-המדרש לרבנים ברודוס בפירנצה ובליבורנו. שכן, 'ממוסדות אלו, ובעיקר מזה הנזכר ראשון, עתידים לצאת לא רק המנהיגים הרוחניים של קהילות ישראל בארצות-המזרח, אלא, ובעיקר "כלי קודש", מורים ומזכירי קהילות'.⁵⁴

52 ראה: אאק"א, c. 18, 'בית-המדרש לרבנים ברודוס'. באותו דו"ח מופיעים המאזנים של ביהמ"ד, המצביעים בכיורור על התרומה הכספית ההולכת וגוברת של 'יעדי החסות'. התעמולה בקהילות המזרחיות השונות התנהלה במימון הממשלה האיטלקית ובראשה עמד היהודי יקיר בכר (Behar), שהיה נשיא 'החברה המזרחית לגמילות חסדים' (Società di Beneficenza del Levante) ברודוס — ראה: אהמ"ה, ס"פ דודקאנו b. 994, f. 2587, שדר מס' 1709, דו"ח מאת לאגו על שליחות בכר; אהמ"ה, ס"פ, דודקאנו, b. 992, f. 2552, 'יריחות ומאוזן' של החברה המזרחית לגמילות חסדים.

53 ראה: אהמ"ה, ס"פ, פלשתינה (1929), b. 1462, 'הפרות סדר בפלשתינה'. f. קטעים מתוך זכרון-הדברים מופיעים גם בתד"א — ראה: שם, סידרה 7, כרך 8 (13 בספטמבר 1929 — 14 באפריל 1930), מס' 20, עמ' 41, הערה 1; אמתע"י, P/177-19, פנקס 1929, 26 באוגוסט. באותו ראיון ביקש מוסוליני מפראטו סקירה 'פאנוראמית' על רגשי 'איטלקיות' בקהילות יהודיות אחרות במזרח, מאקמ"ה לקושטא, מסאלוניקי לתוניס ('שבה' — לדברי פראטו — לא רצו בני הקהילה לקבל על עצמם רב ראשי מצרפת, ולכן סבלו והם מוכנים לסבול עד עצם היום הזה רב "לילי", שודאי אינו על רמה נאותה, כאשר גלוי וידוע הוא כי מנהל הקהילה בפועל הוא סגן הרב הראשי, איטלקי זקן ומכובד). באותו מעמד גילה מוסוליני סקרנות רבה בעניין הקהילה היהודית הפלשית בחבש.

54 די היה בהתפשטות השמועה בין הקהילות הרבות והגדולות שבחופי אגן הים התיכון, כי באלכסנדרריה שבמצרים נבחר רב ראשי מאיטליה לכהונה הרמה, והרב הראשי נעשה מרכז

על תוכנית 'היעד הנשגב', שהוצעה על-ידי הרב פראטו, העיר שר החוץ גראנדי למוסוליני בנוקשות, כי אין השעה כשרה למתן השם 'משרד יהודי' (שכן, במשרד החוץ האיטלקי כבר היה קיים אגף מעין זה) ואין הדעת נוחה שהוא ימומן על-ידי 'אנשים אלה'.⁵⁵

ו. היחס של השלטונות ושל יהדות איטליה אל בית-המדרש

אף שבחוגי הממשל סברו כי תוכנית זו עדיין אינה בשלה דיה, נחלץ הרב פראטו לגייס תמיכה חדשה ברעיון 'הפרדאציה' שלו ופנה תחילה אל פאטרנו ואחר-כך אל פאריני, מנכ"ל המשרד לענייני האיטלקים החיים בחו"ל.⁵⁶ כך או אחרת, הקשר העיקרי בין איטליה ובין יהודי ארצות-המזרח התגלם עתה בתדמיתו המוצקה, המחודשת והמושכת של בית-המדרש ברודוס, שזכה לארח במאי 1929 את הזוג המלכותי האיטלקי.⁵⁷

באותם ימים הגיע בית-המדרש למלוא פריחתו ושגשוגו. סגל המורים חודש ושופר לאין ערוך, בעיקר תודות להצטרפות שלושה מורים מצטיינים: פרופ' ג'ינווֶה פאנו, שהחליף את ד"ר לאטס כמנהל בתי-הספר היהודיים ברודוס; ד"ר איזידורו כהן, לשעבר רבה הראשי של קהילת גוריצייה, האחראי ללימודי-הקודש בבית-המדרש, והרב ריקארדו פאציפיצי, שתחילה היה אחראי ללימודי החול האיטלקיים ומשנת 1933 נתמנה למנהלו הכללי של בית-המדרש.⁵⁸ השיפור הניכר בארגונו

משיכה, שאליו פונים לעצה ולהתייעצות, אף על בעיות חמורות של ארגון מקומי. מסאלונקי לתניס, מקושטא לקאזאבלאנקה, מאחונה לטנג'יר עד לפאס ואלג'יר, מרודוס לטרפול, מאסמארה לבנגאזי הפצירו כי [להתערב] רבנים פרופסורים, מנהלי בתי-ספר ומזכירי קהילות, ברובם איטלקים — ראה: אמתעי, P/177-19, זכרון-דברים מ-18.9.1929, עמ' 6-3. זכרון-הדברים מדגיש גם כי ממשלת איטליה לא תצטרך לתת אף תרומה לפרדאציה זו וליוזמותיה בעתיד. היהודים האיטלקים עצמם יתפארו כעצם השתתפותם במפעל מעין זה [...]. האנשים, בין יהודי איטליה, כמובן, אשר יהיו מוכנים להקדיש מעצמם לפעולה זאת יעשו מעשה היסטורי, אשר את תוצאותיו הטובות נרגיש במשך דורות.

55 ראה: אהמ"ה, ס"פ, פלשתינה (1929), b. 1462, 'הפרות סדר בפלשתינה' f, מכתב מ-26.9.1929, המופיע גם בתד"א — ראה: שם, סידרה 7, כרך 8, מס' 20, עמ' 41. על כל הפרשה — ראה: מינרבי, פעילות, עמ' 118-119.

56 כך אכן מסר מוסוליני לפראטו בראיון שנערך ב-22.7.1933 — ראה: אמתעי, P/177-22, פנקס 1933, 14 באוגוסט; אמתעי, P/177-3, 'התכתבות פראטו-פאטרנו-פאריני (1929-1933)' — כפי שנראה להלן, הצליח פראטו לטוות, במיוחד עם פאריני, את התוכנית המלאה של המפעל, אחרי 'התמיכה הבלתי-מסויגת' שקיבל מוסוליני בראיון משנת 1933 — ראה: אמתעי, P/177-3 ו-P/177-3. יש עוד להדגיש, כי מזכרון-הדברים וההתכתבות דלעיל עולה בבירור השאיפה של פראטו לעמוד אישית בראשות הפרדאציה וכל המפעל המתוכנן.

57 ראה: אהמ"ה, ס"פ, דודקאנו, b. 992, f. 2553, שדר מס' 2315/29; על ביקורו של הזוג המלכותי ברודוס — ראה: ביקור, 31.5.1929, עמ' 1; ביהמ"ד, עמ' 2-3 — מובאים כאן דברי המלך ויטוריו עמנואל השלישי בפני הקהילה היהודית באותו מעמד, ב-21.5.1929: 'נהנתי הנאה גדולה בראותי את התקדמותו הרבה של ביהמ"ד לרבנים ברודוס. שמח אני על מרכז תרבות יהודית חשוב זה בארץ איטלקית'.
על חידוש סגל המורים — ראה: אהמ"ה, ס"פ, דודקאנו, b. 992, f. 2551, ו-994, b. 2587. f.

תעודת מורה שהוסמך בבית-המדרש ברודוס

ובניהולו של בית-המדרש, שהיקנו לו מוניטין בכל רחבי העולם היהודי, התאפשר גם על-ידי כך שהשלטונות הקצו מבנה חדש, מפואר ונוח ששכן מחוץ לרובע היהודי ברודוס וגם הודות לרמת-הלימודים הרצינית והאמינה של המוסד.

מוניטין אלו באו לידי ביטוי בעיתונות היהודית לתפוצותיה, כגון זו שבוינה, בקושטא ובתל-אביב. ראש עיריית תל-אביב מאיר דיזנגוף גם ביקר בבית-המדרש ברודוס בשנת 1931 והשמיע, באיטלקית, דברי תודה והערכה חמים למושל לאגו, על 'החסות שהעניק למרכז זה של תרבות ותחייה יהודית'⁵⁹.

בשנים אלו שלח המושל לאגו לרומא דינים-וחשבונות שוטפים על התפתחות בית-המדרש, המוניטין שנרכשו לו והרגשות הלאומיים האיטלקיים שהתגבשו בו. סמיכה לרבנות העניק מוסד זה לראשונה בשנת 1932 לצעיר יהודי מאיזמיר 'שחזר לקהילתו הנכבדה כדי למלא בה את ייעודו'⁶⁰.

59 ראה: ספרדי (בימ"ד לרבנים ספרדי ברודוס); הארץ, 15.12.1930, 'איגרת מרודוס'; המנורה (קושטא), 1933, 'ביהמ"ד לרבנים ברודוס' (בצרפתית), עמ' 121-122; מ"ד, 24.4.1931, 'שהותו של ראש העיר תל-אביב, הביקור בביהמ"ד לרבנים ברודוס'; אהמ"ה, ס"פ, דודקאנו, b. 994, f. 2587; אאק"א, c. 11, רודוס f.

60 על הדו"חות מאת לאגו — ראה: אהמ"ה, ס"פ, דודקאנו, b. 994, f. 2587, (1930) f. 9, b. 6, (1933). על הכוגר הראשון — ראה: אהמ"ה, ס"פ, דודקאנו, b. 4, f. 7, שדר מ-29.9.1932; מ"ד, 24.9.1932, 'ביהמ"ד לרבנים' — באווירה זו של שביעות-רצון מלאה מתוצאות המפעל, הציע לאגו לממשלתו להעניק את כבוד לאומי לרב פראטו '... על פעולתו למען האיטלקיות באלכסנדריה ופעולתו התעמולתית שהיא בעלת תועלת פאטריוטית רבה לטובת ביהמ"ד, שבגינה מופנית התמיכה היהודית לרודוס, וממילא לאיטליה ולמשטר [הפאשיסטי]'. ראה: אהמ"ה, ס"פ, דודקאנו, b. 994, f. 2587, זכרון-דברים 16.5.1930. באותה הזדמנות קיבל פראטו, ככל הנראה, את אות הכבוד: רב-קצין של מסדר הכתר האיטלקי (Grande Ufficiale della Corona d'Italia) — ראה: אהמ"ה, ס"פ, דודקאנו, b. 994, f. 2587, שדר מט' 222689, 9.7.1930.

PROVE d'ESAME א ציוני בחינות

MATERIE PROFANE למודים כלליים

MATERIE EBRAGIE למודים עבריים

1. Letteratura Italiana ספרות איטלקית	1. שפה עברית וספרות <i>Engua e letteratura ebraica</i>
2. Letteratura Francese ספרות צרפתית	2. תנ"ך <i>Bibbia</i>
3. Storia היסטוריה	3. משינה ותלמוד <i>Mishna e Talmud</i>
4. Geografia גיאוגרפיה	4. פוסקים <i>Decisori</i>
5. Matematica מתמטיקה	5. תפלה <i>Eturgia</i>
6. Scienze מדעי הטבע	6. דברי-ימי-ישראל <i>Storia</i>
7.	7. טיפולוגיה ופדגוגיה <i>Psicologia e pedagogia</i>

גליון ציוני הבחינות בבית-המדרש ברודוס

הקושי העיקרי מבחינת ניהולו ומעמדו של בית-המדרש היה הקשר הבעייתי בינו ובין המוסדות היהודיים האיטלקיים. כאשר נתקבלה ב־30 באוקטובר 1930 החקיקה המסדירה את הקמת 'איחוד הקהילות היהודיות האיטלקיות' (U.C.I.I.), עדיין לא הסדירה קהילת רודוס את מעמדה במסגרת המוסדות היהודיים באיטליה. היא לא התאימה את עצמה לחוקה הפנימית של האיחוד, בגלל תקנונה השונה, וגם לא נהנתה מחקיקה דומה לזו שהסדירה את מעמדה של קהילות לוב — בצו מלכותי מ־4 באוגוסט 1928.⁶¹ אולם בשל התקנון החדש של 'האיחוד' נעשתה שאלת התאמתה של קהילת רודוס למערך התחיקתי האיטלקי לצורך הכרחי ומיידי, בעיקר לשם הסדרת גביית המסים והפעלת בתי-הספר היהודיים. אך בגלל כמה סיבות — העדר נציגות מטעם קהילת רודוס במערך האירגוני של יהדות איטליה, ההתכתבות שהתנהלה בעצלתיים בין גופים אלו, ומעל לכל, העניין המועט שגילו שני הצדדים בהשגת הסדר — נעשתה ההתאמה המבוקשת לתהליך בעייתי ומייגע. עד כדי כך שהמושל לאגו והממשלה התערבו לעיתים כדי להוכיח את 'העדר הנימה הלכבית המושלמת' בין שני הצדדים. אפילו הקונגרס הראשון של 'האיחוד' בשנת 1933 לא הצליח לשקם לגמרי את היחסים ביניהם.⁶²

כאשר פג העניין 'התועלתני והזמני' של יהדות איטליה בשאלת יהדות-המזרח, ולפיכך גם ביוזמה שהיתה קשורה בבית-המדרש לרבנים ברודוס, נותרו רק שני

61 ראה: אקיי"א, 11, c, רודוס f, התכתבות בין נשיא האיגוד לנשיא קהילת רודוס (1929-1931). על החוקה (הפנימית) של יהודי לוב — ראה: דה פליצ'ה, לוב. על ייסוד איגוד הקהילות היהודיות האיטלקיות — ראה: דה פליצ'ה, איטליה, פרק 2, סעיף 3.

62 ראה: אקיי"א, 11, c, רודוס f, מכתב מאת לאגו לפליצ'ה רוינה (נשיא אקיי"א), 11.3.1933 והתכתבות בין פ' רוינה (רומא) ובין ה' פראנקו (רודוס) 1933. ראה: אקיי"א, 30, c, 'פעילות יהודית בחו"ל', ראיין של מוסולוני לפ' רוינה, 17.1.1933; אהמ"ה, ס"פ, דודקאנו, 5, b, f, 1, רוינה לפראנקו, 26.2.1933.

גורמים מעוניינים לקיום יוזמות אלו: היהדות הספרדית והמשטר הפאשיסטי האיטלקי.

ז. חזון הרב פראטו: פדראציה יהודית-ספרדית ים תיכונית

יסוד חשוב ביותר בעניין זה היה פעילותו הבלתי נלאית של הרב פראטו, שחש כי הזמנים עומדים להשתנות וכי הגורם הספרדי, שהיה עד כה בכחינת יתרון הן לאיטליה והן ליהדות בכללה, עלול להפחית מכוח הדירבון שלו במהרה, ואפילו לחלוף מן העולם ולהיות אנאכרוניסטי.

ביולי 1933 חזר הרב פראטו והשמיע את השקפותיו למוסוליני:

עלינו לתקן את המשגה הגדול שנעשה לפני חמישים או שישים שנה על-ידי מושלים איטלקיים שונים, שהשמיטו מידיהם את הגורם היהודי באגן הים התיכון: מסנישיאק (Senischiak) עד גיבראלטאר חיים כ-1.8 מיליון יהודים, מתוכם למעלה מ-100,000 ממוצא איטלקי. שתי התרבויות הנאבקות על השפעתן באגן הים התיכון הן האיטלקית והצרפתית. התרבויות התורכית, הערבית והיוונית אינן נחשבות כלל, ואילו האנגלית למעשה אינה עוסקת אלא בשאלות צבאיות וכלכליות. התרבות היהודית מתעצבת מחדש באגן הים התיכון, אלא שהיא שרויה עדיין בראשית דרכה. צרפת, המנצלת את הכל ואת כולם לצרכיה, העמידה פנים כאוהדת ליהודים במיוחד, אולם למעשה סירסה והרסה את דמות היהדות המקורית עד כדי כך שהיהודים החלו להבחין בזאת ולהיות מודאגים בשל כך.⁶³

באותה פגישה, תודות לתמיכה שניתנה לו על-ידי השרים סוביץ' ופאריני, קיבל הרב פראטו את הסכמתו המוחלטת של הדוצ'ה 'ותמיכתו הבלתי מסויגת' בתכנית לכינונה של 'הפדראציה הספרדית'. תמיכה זו איפשרה לרב פראטו לעבור מיד לשלב הפעולה הממשית ולקבוע, יחד עם שני פקידים שיועדו לכך מטעם ראש-הממשלה, את הזמנים והדרכים הנחוצים 'לשם הוצאתה לפועל של עבודה חדשה ומצויינת זו'.⁶⁴ אכן בהסכמת השר פאריני, הבטיח הרב פראטו להתחיל בכהונתו החדשה מ-1 ביאנואר 1934, לאחר שיתפטר מכהונתו כרב הראשי של אלכסנדריה.⁶⁵ אולם יוזמתו

63 ראה: אמתעי", P/177-22, פנקס 1933, ראיון ביום 22.7.1933, נרשם 14 ו-15 באוגוסט 1933.

64 'אנו מסכימים: כבודו הסביר לי בבירור את העניין, ואני סומך עליך בהחלט. כבודו ביקש זמן, אנשים ואמצעים; הזמן עומד לרשותו, את האנשים הוא יחפש, יצור אותם, והאמצעים – יקבלם. כבודו יסכם [את העניין] עם פאריני וסוביץ' ויודיע לי על כך' – ראה: אמתעי", P/177-22, פנקס 1933 16-17 באוגוסט, מוסוליני לפראטו – 'לא נותר לי אלא להתחיל במלאכה בכל התלהבותי, הנובעת מן השכנוע העמוק כי אני תורם תרומה מועילה למען איטליה והיהדות ויעודם, שני האידיאלים הגדולים, שכל חיי משתדל אני לשרתם בכישורי הדלים' – ראה: אמתעי", P/177-3, מכתב מאת פראטו לפאריני, 18.10.1933.

65 ראה: אמתעי", P/133-3, התכתבות פראטו-פאריני, יולי-אקטובר 1933, ובמיוחד מכתב

זו נתקלה בקושי בלתי צפוי. קהילת אלכסנדריה, 'בתגובה רגשית סוערת ונמרצת', סירבה לקבל את התפטרות הרב פראטו מכהונתו. לא נותר לרב אלא להודיע לפאריני, כי בצער רב נאלץ הוא לרחות את העניין לפרק זמן בלתי ידוע, בתקווה 'כי מה שנדחה לא יבוטל' ו'שהשיהיה זו והמשך שהותי באלכסנדריה רק תתרום לענייננו זה'.⁶⁶ אולם עם דחייה זו בוטלה סופית התוכנית האיטלקי-ספרדית אשר תמיד נדונה להערכה שלא בהתאם לזמנה: או כבר עבר עליה הכלת, או נראתה כבלתי-בשלה עדיין, או הוערכה מעבר לערכה או למטה מן הראוי לה. נגזר אפוא על תוכנית זו להישאר תמיד בבחינת תוכנית שבכוח, אשר לעולם אינה מגיעה לכלל מימוש הלכה למעשה.

הרב פראטו שקע עתה במשנה התמסרות במילוי היעדים האמיתיים של שליחותו הרבנית, לפי שדווקא הסירוב לשחררו מכהונתו זו חשף וגילה לכל עד מה עז היה הקשר בינו ובין 'קהילתו' באלכסנדריה.⁶⁷

גם ברומא כלל לא הצטערו על שכך השתלשלו העניינים. שכן, ניתוח מציאותי של ההתפתחויות האחרונות במזרח הביא את הממשל האיטלקי להכרה, שהרב פראטו יהיה גורם יעיל יותר מבחינת העניין האנטי-אנגלי דווקא ככהנו כרב הראשי של אלכסנדריה.⁶⁸ בינתיים נעשה אגן הים התיכון יותר מורכב בהתפתחויות שהתחוללו בו. מאורעות תרפ"ט ואחרי-כן 'המרד הערבי' בשנות תרצ"ו-תרצ"ט עירערו את האיזונים הפנימיים של המדינות וסיבכו הערכויות בינלאומיות, ואילו הועד הפועל הציוני בראשות חיים וייצמן עדיין דבק בקו מדיני פרו-אנגלי מופרז.⁶⁹ המשבר בקהילות לוב בשנת 1936 שהגיע לשיאו בגירושו של הרב קאסטלכולוני אזי מארץ זו חייב מציאת פתרון מקומי. אנגליה היתה מאז ומתמיד פחות 'ניתנת להתקפה' בתוך 'מושבותיה', לרבות מצרים. גרמניה נעשתה תובענית יותר ויותר במדיניות החוץ

לפאריני (העחק בכתב-יד) מ-27.7.1933. נקבע כי פראטו יקבל מממשלת איטליה משכורת חודשית בסך — £5,000, והחזר הוצאות שנתי בסך — £20,000, במסגרת תקציבית כוללת של כ-£200,000 לשנת פעילות ראשונה, 'המוקדשת לנסיעות ולתעמולה'.

66 ההתקוממות של כל השכבות החברתיות בקהילה, הלחצים מצד החלק הלא-יהודי הטוב כמורשה האיטלקית, הלחץ של הרשויות, איומי ההתפטרות של ועד הקהילה הכריזוני יותר על כוונתי (להתפטר) ולדחות את פרישתי לעתיד לא מוגדר [...] אני סובל מזה, בהייתי משוכנע כל יום יותר ויותר בצורך הרחוק והמידי בתחילת העבודה. כאן בפלשתינה, שאליה הגעתי לשם מנוחה בת ימים מספר, אחרי המאבקים הקשים שעמדתי בהם, מצפה לנו עבודה רבה ועמדות רבות שאנו חייבים עוד לזכות בהן. כל מה שנטווה עד כה זוקק לפיתוח: נקווה כי הזמן המתאים יבוא במהרה' — ראה: אמתעי", P/177-3, מכתב ללא תאריך.

67 ראה: אמתעי", P/177-23, פנקס 1934.

68 ראה: אמה"ה, ס"פ, מצרים, 10 b (1934), 'הרב פראטו'. f. על מנת לחזק עוד יותר את מעמדו של הרב פראטו במצרים, הסכימה ממשלת איטליה שהוא יקבל את האזרחות המצרית, שהיתה כבר נחוצה באותה תקופה כדי לעמוד בראש קהילת אלכסנדריה. אך בהיות האזרחות הכפולה אסורה על-פי החוק האיטלקי, הובטח לרב פראטו, כי בתום כהונתו שם יוקל עליו לקבל בחזרה את אזרחותו האיטלקית.

69 על היחסים העדינים בין פאשיים לציונות באותן שנים ועל הפגישות של וייצמן וגולדמן עם מוסוליני — ראה: דה פליצה, איטליה, פרק 4; אמתעי", P/177-24, פנקס 1935, רשימות של הרב פראטו על אודות הראיון עם מוסוליני באוגוסט 1935.

שלה, ואילו מגמות ההתפשטות האיטלקית, שנעשו יותר ויותר תוקפניות ומלחמתיות ופחות נושאות דגל של בשורה תרבותית, הביאו לכניסת איטליה ללב אפריקה. לפיכך מאמצי הרב פראטו 'הליברנוזי', ככל שהיו ראויים להערכה, נראו בעיני הממשל האיטלקי כאנארכוניסטיים. מה גם שהדגש הווסט מעתה לעבר כדאיות חיזוקם של הקשרים המקומיים, עם הציונות הרביזיוניסטית בארץ-ישראל,⁷⁰ עם היהודים ממוצא איטלקי בטרופולי וגם עם הרב פראטו במצרים.

ואכן בשנת 1935 נחשבה כבר תוכנית 'הפדראציה הספרדית' ל'כל-כך מיושנת' (כך הגדירה הרב פראטו עצמו ביומניו), עד כי פאריני דחה גם את הצעתו האחרונה של הרב פראטו בהקשר זה, הקוראת להפקיד את ביצועה של משימה זו בידי קארלו אלברטו ויטרבו, אחד הפעילים ב'איחוד הקהילות היהודיות האיטלקיות', שגם נהנה מתמיכת חוגי הממשל האיטלקי.⁷¹

הפרי היחיד שהניבה 'התוכנית הספרדית' היה אפוא בית-המדרש לרבנים ברודוס, שלא נפגע מיד מן התהפוכות הפוליטיות, ודווקא בשנים קשות אלו הגיע למלוא פריחתו. התלמידים הגיעו מאיזמיר, מקאהיר ומסאלוניקי, והרמה הן של לימודי הקודש והן של לימודי החול האיטלקיים במוסד זה השתפרה והלכה עד כי יכלה להשתוות עם הרמה בבתי-המדרש לרבנים באיטליה גופא.⁷² אחד המורים בבית-המדרש לרבנים ברודוס, פרופ' רנאטו כוהן, פירסם בשנת 1935 מאמר נלהב על 'חינוך היהודים ברודוס האיטלקית', והעלה בו על נס את העמקת הערכים היהודיים, כמו גם אלו האיטלקיים והאוניברסאליים, בבית-המדרש ברודוס, אשר יש בהם כדי 'להכין להבנת ערכה הנאצל של כל עבודה', לרבות החלוציות החדשה המוגשמת בארץ-ישראל.⁷³

70 ראה: דה פליצ'ה, איטליה, פרק 4.

71 ראה: אמתעי", P/177-24, פנקס 1935, 19 באוגוסט. קארלו אלברטו ויטרבו, עורך כתב-העת 'ישראל', נשלח לחבש בשנת 1936, מטעם איגוד הקהילות ובתמיכת הממשלה, כדי ללמוד את בעיית היהודים הפלשים — ראה: דליקאנוטו, 'דברי ימי השליחות מאת ק"א ויטרבו עצמו', בהקדמה מאת פ. דל קאנוטו. באותה תקופה, האיגוד העולמי של הקהילות הספרדיות (Union Universelle des Communautés Séphardites), שהשתייכה לו לא-מכבר גם קהילת רודוס, הודיע לפראטו כי האיגוד לא יתמוך בבית-המדרש לרבנים ברודוס כמוסד החינוכי העיקרי שלו, אלא בייסוד בית-מדרש דומה בירושלים. 'דבר שלא יצא לפועל לעולם', העיר פראטו — ראה אמתעי", P/177-25, פנקס 1936, 28 באוקטובר; אאק"א, b. 41, 'ביהמ"ד לרבנים ברודוס' f. 13, התכתבות מנשה-ררינה, אוקטובר 1936.

72 מבחינת לימודי-הקודש, עבר ביהמ"ד תקופה קשה, כפי שזה משתקף בחששות של פרופ' דה פאנו, כי המוסד יאבד את 'חודו היהודי', מחמת השפעתם 'הקאתולית' של המורים הלא-יהודים שהצטרפו אליו. על כל אלה הפעיל דה פאנו לחצים כבדים על איגוד הקהילות ולבטוף איים בהתפטרות. הפרשה הסתיימה לטובתו, כאשר התקבל שוב לעבודה וביהמ"ד עבר 'יהוד' מחודש — ראה: אאק"א, c. 11, 'רודוס' f. התכתבות דה פאנר-ררינה (1931).

73 ראה: כוהן.